

# van feodalisme naar kapitalisme: drie overgangsmodellen

Immanuel Wallerstein

## Inleiding tot het artikel

De socioloog Immanuel Wallerstein heeft de laatste twee jaar de aandacht van vele beoefenaren van de menswetenschap op zich gevestigd door de publicatie van zijn boek *The Modern World System* waarin hij de veranderingen in de maatschappelijke structuur van Europa beschrijft gedurende zijn "lange" zestiende eeuw (1450-1640).

In het recente verleden vinden wij een geschiedschrijving over zo'n groot gebied en op een dergelijke schaal slechts bij Fernand Braudel (*Civilisation matérielle et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*) en Barrington Moore jr. (*Social Origins of Dictatorship and Democracy*).

Bij zijn analyse van de veranderingen in de "lange" zestiende eeuw en de "overgang" van feodaal Europa naar een "europese wereldeconomie" (Wallerstein vermijdt het gebruik van de besmette term "modernizing" angstvallig) neemt Wallerstein niet de nationale staat als eenheid van analyse (wat de meeste historici nog wel steeds doen) maar de "wereldeconomie" die een kapitalistisch karakter heeft.

Wallerstein verwerpt de nationale staat als eenheid van analyse omdat de nationale staat geen "sociaal systeem" is waarbinnen veranderingen kunnen worden bestudeerd in termen van interactie tussen elementen en delen van deze eenheid zonder rekening te hoeven houden met externe factoren terwijl dit in Wallersteins' "wereldeconomie" model wel kan. Zijn sociaal systeem is geen statisch systeem maar een langzaam veranderende "structuur" (Wallerstein hanteert hier het concept van de "longue durée" waarvan Braudel de geestelijke vader is).

Bij zijn analyse van de opkomst en de ontwikkeling van de kapitalistische "europese wereldeconomie" maakt Wallerstein een vergelijking tussen Europa en China, dat in de vijftiende eeuw evenveel ontwikkelingspotentie had om kapitalistisch te worden als Europa.

In China werd deze ontwikkelingspotentie echter tijdens deze periode door het centrale gezag gebruikt om de invallende horden uit Mongolië te weren en de japanse zeerovers te verdrijven waardoor de expansie naar het zuiden (de Indische Oceaan en het Khmer-rijk) moest worden stopgezet terwijl in Europa een centraal gezag ontbrak waardoor de europese expansie (volgens Wallerstein een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van kapitalisme) door middel van de portugese ontdekkingsreizen wel kon worden doorgezet doordat deze vloot niet tegen de turkse piraten in het midden en oosten van de Middellandse zee werd ingezet.

Op het ogenblik werkt Wallerstein in Parijs aan het Institut Historique, Maison des Sciences de l'Homme, aan een tweede deel (hij wil na dit tweede deel nog twee delen schrijven!) over de consolidatie van de "wereld-

economie" (1640-1815).

Het volgende artikel is een herziene versie van een stuk voor de bijeenkomst van de "American Historical Association" van 28-30 december 1974 en komt vrijwel overeen met de lezing die Professor Wallerstein op 25 maart 1976 heeft gegeven op het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam.

+ + +

In de discussie over de moderne wereld neemt het debat over de definiëring van termen als feodalisme en kapitalisme een centrale plaats in. Ik zou hier een overzicht willen geven van de aard van het debat en ik zou willen laten zien wat voor een vooraanstaande plaats een sponsachtig begrip als "overgang" hierin inneemt.

Ik zou met kapitalisme willen beginnen. Volgens mij zijn er drie gezichtspunten van waaruit de term wordt gebruikt. Ik breng deze drie respectievelijk met Adam Smith, Werner Sombart en Karl Marx in verband.

Adam Smith doet het in de veel aangehaalde passage uit hoofdstuk II van *The Wealth of Nations* voorkomen alsof de arbeidsdeling een noodzakelijk gevolg is van een "certain propensity in human nature... to truck, barter and exchange one thing for another" (1).

Hieruit volgt logischerwijs dat het kapitalisme niet een van de verschillende historisch op elkaar volgende sociale en economische vormen is maar eenvoudig iets is "wat op natuurlijke wijze komt". Zeker, historisch gezien zijn er vele politieke "systemen" geweest die de natuurlijke neigingen van de mens hebben belemmerd maar deze belemmeringen zijn de weg van het menselijke domein:

"It is thus every system which endeavours, either by extraordinary encouragements, to draw towards a particular species of industry a greater share of the capital of the society than would naturally go to it; or by extraordinary restraints to force from a particular species of industry some share of the capital which would otherwise be employed in it, is in reality subversive of the great purpose which it means to promote. It retards, instead of accelerating, the process of the society towards real wealth and greatness; and diminishes, instead of increasing, the real value of the annual produce of its land and labour (2).

Werner Sombarts' benadering in *The Quintessence of Capitalism* is totaal verschillend. De psychologie (3) van Werner Sombart gaat er niet van uit dat het kapitalisme de innerlijke natuur van de mens weergeeft maar van de tegenovergestelde vooronderstelling. Kapitalisme is onnatuurlijk:

"The pre-capitalist man was a natural man, man as God made him, man who did not stand on his head or run on all fours (as is the case today in economic activities). The pre-capitalist man stood firmly on his two legs, by the aid of which alone he moved about. His economic outlook is therefore not difficult to ascertain; it springs quite easily from human nature(4)

Hoewel het kapitalisme onnatuurlijk is is het daardoor nog niet noodzakelijkerwijs goed of slecht. Het kapitalisme heeft zijn deugden en zijn kwaden hoewel het misschien eens kan hebben "afgedaan":

"And when teh capitalist spirit has lost its power of expansion what then? That does not concern us here. Possibly the blind giant may be condemned to draw the wagon of a democratic civilization: possibly it may be the Twilight of the Gods and the gold will have to be restored to the caverns of the Rhine. Who shall say?"(5).

Sombart probeerde eerst en vooral aan te tonen dat kapitalisme alleen door de opkomst van een "kapitalistische geest" mogelijk was geworden en dat alle uitingen van een dergelijke geest aan de "persoonlijke kwaliteiten, die eigen zijn aan het individu, te danken was". Met het oog op de waarneembare werkelijkheid trok Sombart vervolgens twee conclusies: "1. All peoples have the qualities necessary for capitalism... 2. Each nation has the qualities in a varying degree" (6).

Marx had een derde standpunt. Het geschilpunt of een ondernemers oriëntatie "natuurlijk" of "onnatuurlijk" was, was voor hem metafysische mystificatie (7). Het economisch gedrag van een mens ten opzichte van andere mensen was immers een weergave van een bijzonder stel van wat hij "productieverhoudingen" noemde, en deze verhoudingen ontwikkelden zich historisch. In die zin dat de "natuur" van de mens, zoals die wordt afgeleid uit zijn economisch gedrag, veranderde in de loop van de tijd. De verandering was natuurlijk niet plotseling en ook niet grillig, omdat:

"No social order is ever destroyed before all the productive forces for which it is sufficient have been developed, and new superior relations of production never replace older ones before the material conditions for their existence have matured within the framework of the old society. Mankind thus inevitably sets itself only such tasks as it is able to solve, since closer examination will always show that the problem itself arises only when the material conditions for the solution are already present or at least in the course of formation" (8).

Marx' probleem betrof daarom de verklaring van de materiële basis van een kapitalistische productiewijze en van de historische omstandigheden waardoor systemen veranderden van een bepaalde productiewijze naar een andere.

Wat houdt elk van deze benaderingen voor het vraagstuk van de overgang van feodalisme naar kapitalisme in? Een smithiaanse benadering leidt logischerwijs en onvermijdelijk tot het totaal negeren van het probleem. Kapitalisme was eenvoudigweg de geld-economie. De "overgang" vond ergens in de prehistorie plaats. Onze vraag was dus een voor intellectuelen niet bestaand probleem of op zijn hoogst een onbelangrijke voetnoot in de Whig-interpretatie van de geschiedenis. Economen stelden belang in universele regels en toen de resten van het mercantilistische denken in de kern van de kapitalistische wereldeconomie waren vernietigd was het probleem geen onderwerp meer voor politieke polemieken. Bovendien keerden Smith' opvolgers, de neo-klassieke economen, zich af van historische en "institutionele" gegevens

die zij minachtend bekeken.

De marxistische kritiek op de klassieke economen en de liberalen in het algemeen betrof vooral de redenering dat hun "universals", hetzij politiek (de rechten van het individu), economisch (de zelfregulering van de markt), ethisch (de categorische imperatief) hetzij wetenschappelijk (empirisch) in feite allemaal klassegebonden waren en de weergave waren van gezichtspunten van de maatschappelijk overheersende groep, de bourgeoisie. Marx aanvaardde veel van hun analyses als zodanig, maar hij legde er de nadruk op dat zijn historisch gezien tijdsgebonden waren en onjuist waren als uitdrukkingen van natuurwetten of eeuwige waarheden.

Kapitalisme *volgt* daarom op feodalisme en beide zijn "natuurlijk" als hiermee wordt bedoeld dat zij plaatsvinden en op een of andere manier passen in een historische volgorde. De "overgang" was ook natuurlijk in de zin dat het het hoogtepunt van de tegenstellingen was, eigen aan een productiewijze, welke op een bepaald punt leidt tot de kwalitatieve transformatie van de sociale orde.

Evenals voor Marx was het probleem van de overgang voor Sombart een historisch bestaand probleem. Maar hij hield niet van het marxistische vooruitzicht waarin het klasseconflict centraal stond. Sombart zocht naar manieren om met minder afschrikwekkende implicaties het verschijnsel "achterlijkheid" te verklaren (en te overwinnen). De kracht van de marxistische kritiek was echter te groot om deze te negeren. Zij zou eerder moeten worden omgebogen. De kwaden van het kapitalisme zouden moeten worden erkend zonder de dader van de kwaden werkelijk aan te klagen. De oplossing was het kapitalistische systeem onnatuurlijk maar de kapitalist heldhaftig te maken.

Wat was er "onnatuurlijk" aan het kapitalisme in een sombartiaans perspectief? Dat de mens vermoedelijk de beloning van de onmiddellijke waarden (hetzij van materiële consumptie het zij "geestelijke" vervulling) voor een beloning op lange termijn opofferde. ~~Hoewel~~ een dergelijk perspectief ~~iemand~~ zeer kritisch ten opzichte van het kapitalisme kan maken (namelijk Carlyle's afwijzing van de "cash-nexus") kan het er daar tegenover ook toe leiden dat men een groot bewonderaar van het "individu" wordt die de traagheid van de massa's weerstaat, Prometheus die het vuur van de goden steel, kortom Schumpeters ondernemer.

Hoe kunnen wij het uiteindelijke succes, de opkomst van het kapitalisme in de westerse wereld, verklaren aangezien er vermoedelijk altijd mensen als Prometheus zijn geweest maar hun historisch successen ook altijd van korte duur zijn geweest? Hierin ligt Max Webers bijdrage. Ruw geschetst was de schepping van een kapitalistisch *systeem* voor Weber het gevolg van een historisch uniek samengaan van een bepaald technologisch nivo met een bijzonder kader ("europees feodalisme") en de opkomst van een ongewone godsdienstige traditie (de "prophetische") in de vorm van het Protestantisme, in bijzonder het Calvinisme. Deze samenloop maakte het voor de ondernemersgroepen mogelijk om beschermende instellingen tegen de hen vijandige krachten te maken. Sombarts

"onnatuurlijke" stand van zaken ontstaat zo via Webers buitengewone samenloop van omstandigheden.

In dit kader gaan we nu over naar de kwestie van de overgang. Want wie maakt een overgang, waarnaar en wanneer?

Wij moeten eerst onderscheid maken tussen drie betekenissen waarin het concept "overgang" wordt gebruikt omdat deze betekenissen niet zozeer door Marx of Weber, maar door velen die beweren hun leerlingen te zijn, dikwijls op een hoop worden gegooid. Er bestaat immers een grote verwarring doordat deze zelfde term in feite inhoudelijk drie tamelijk gescheiden verschijnselen heeft omschreven en daardoor een historisch interpretatie van het proces van sociale verandering heeft vervormd.

In de eerste betekenis heeft "overgang" betrekking op de begin *transformatie* van feodaal Europa naar een kapitalistische wereld-economie. In de tweede betekenis heeft "overgang" betrekking op de daarop volgende *inlijvingen* van uiterlijke niet-kapitalistische systemen in de voortgaande en zich noodzakelijkerwijs uitbreidende kapitalistische wereld-economie. De derde betekenis van "overgang" heeft betrekking op de uitbreiding van de *proletarisering* van de arbeid en de *commercialisering* van het land in de kapitalistische wereld-economie tot binnenlandse streken die nog steeds andere manieren voor het betalen van arbeid of voor controleren van land gebruiken.

Laten wij nu beginnen met het "klassieke" gebruik van "overgang", de "transformatie" van het feodaal Europa naar een kapitalistische wereld-economie, te bekijken.

Er is maar één historisch ogenblik geweest waarop een herverdelend wereldsysteem (9) (in dit geval gebaseerd op een feodale productiewijze) werd veranderd in een kapitalistische wereld-economie. Dit was in Europa (Europa met inbegrip van de door Spanje en Portugal veroverde gebieden in Amerika) tussen 1450 en 1640.

Er waren ongetwijfeld andere perioden in de hele geschiedenis zoals in het Middellandse Zee gebied tussen 1150 en 1300 waarin een dergelijke transformatie lijkt te beginnen en op andere ogenblikken vonden er gelijksoortige gebeurtenissen in andere streken van de wereld plaats. Om allerlei redenen waren al de vorige "transformaties" echter mislukt.

Dit soort "transformatie" kan niet in een dag, een maand, een jaar of zelfs een decade worden afgebakend. Het bracht, zoals wij zeggen, een "overgang" te weeg.

Weber koos als strijdperk juist de oorzaken van deze unieke "overgang" toen hij probeerde de basis onderstellingen van Marx's materialistische verklaring van de geschiedenis te bestrijden. Het debat is bekend en ik zal er hier geen overzicht van geven. Wat de derde school betreft, terwijl de neo-klassieke economen het hele geschilpunt voor goed terzijde hebben geschoven, heeft de werkelijkheid van een zich ontwikkelende wereld ertoe geleid dat enkele hedendaagse vertegenwoordigers van de school van Smith het geschilpunt opnieuw in overweging nemen. En nu hebben we eindelijk een smithiaanse interpretatie van de unieke "transformatie" van feodaal Europa naar een kapitalistische wereld-

conomie in het boek van North en Thomas, *The Rise of the Western World* (10).

Marx had de "transformatie" verklaard door te beweren dat de tegenstellingen van de vorige (feodale) productiewijze hun oplossing vonden in de opkomst van een nieuwe (kapitalistische) productiewijze. Weber had de "transformatie" verklaard door een unieke samenloop van historische omstandigheden, waarin kapitalistische waarden de overhand begonnen te krijgen, vast te stellen. Maar hoe kan een aanhanger van Smith die gelooft dat kapitalisme natuurlijk is (11) dit gezichtspunt met de erkenning dat de moderne kapitalistische wereldeconomie een "nieuw en uniek verschijnsel" (12) is, verenigen? Hij kan het alleen met een variant op het weberiaanse thema doen. Hoewel het kapitalisme "natuurlijk" is, is de menselijke natuur altijd gefrustreerd totdat een *unieke* samenloop "the establishment of institutional arrangements and property rights that create(d) an incentive to channel economic effort into activities that (brought) the private rate of return close tot the social rate of return" (13) toeliet? Maar welke samenloop maakte dit mogelijk? De auteurs vallen hier hardnekkig terug op een variabele, de bevolking, die zij als exogeen voor de economie beschouwen.

"In sum a growing population created the basis for trade; the resulting expansion of the market economy caused the medieval economy to react, if slowly, precisely in the manner Adam Smith would have predicted" (14).

Waarom de wereld één keer en niet meer dan een keer in de geschiedenis van een dergelijke krachtige bevolkingstoename profiteert wordt voor mij op mijn beurt niet afdoende verklaard. De drie gezichtspunten op "transformatie" lijken mij duidelijk en goed afgebakend. Waarom bestaat er dan zoveel verwarring omtrent "overgang"?

Dat komt omdat veel leerlingen van Marx en Weber de theorieën van beiden van een verklaring van een *unieke* transformatie hebben omgezet in een stadia-theorie waarin veelsoortige, aparte "samenlevingen", waarmee deze leerlingen in feite natie-staten hebben bedoeld, elk afzonderlijk worden getransformeerd. Terwijl Marx en Weber beiden zagen dat deze transformatie van feodaal Europa in een kapitalistische wereldeconomie een unieke gebeurtenis was (hoewel enkele formuleringen van elk van beiden in dit verband tweeslachtig kunnen worden genoemd) werden hun gezichtspunten door velen gebruikt om eerder een "lineair evolutionistisch" perspectief dan een "wereld-systemen" perspectief te verdedigen (16). De weberiaanse functionarissen vergaten dat Weber niet Engeland maar Europa met China vergeleek (17). En de marxistische evolutionisten vergaten dat de formule voor Marx zowel een "gecombineerde" als een "ongelijke" ontwikkeling inhield. (Hoewel de "stadia theorie" meer aan de marxistische en sombartiaanse visie op het kapitalisme, die deze als een historisch verschijnsel zien, verwant is, is er zelfs een voorzichtige smithiaanse variant van de "stadia theorie" in monetaire gezichtspunten op nationale ontwikkeling (18). North en Thomas verwerpen (19) de "stadia theorie" echter expliciet).

Vanwege de verwarring die door de "stadia theorie" is gesticht moeten wij de andere twee processen die "overgangen" met zich mee schijnen te brengen, analyseren; dat wil zeggen, aan de ene kant de "inlijving" en aan de andere kant de "proletarisering van de arbeid" en de "commercialisering van het land". In feite brengen deze twee processen niet de "transformatie" van feodalisme in kapitalisme met zich mee maar zijn zij kanten van de ontwikkeling van de kapitalistische wereldeconomie die zich in de loop van de geschiedenis op grote schaal ("inlijving") en intensief (de toenemende "proletarisering van de arbeid" en "commercialisering van het land") heeft uitgebreid.

Zij gebruiken de term "inlijving" alleen om te verwijzen naar de toevoeging van nieuwe geografiese gebieden aan de kapitalistische wereldeconomie op tijdstippen na de "eerste" uitbreiding in de zestiende eeuw die een integraal deel van de "transformatie" van feodaal Europa naar een kapitalistische wereldeconomie is geweest. Wij moeten goed bedenken dat deze opeenvolgende uitbreidingen niet ononderbroken maar in perioden van snelle historische veranderingen plaatsvonden. Bovendien kwam er rond 1900 min of meer een einde aan deze uitbreidingen toen de kapitalistische wereldeconomie over praktisch de hele aardbol was verspreid.

Gebieden die werden "ingelijfd" kwamen in de kapitalistische wereldeconomie als territoriale soevereine of gekoloniseerde eenheden. Deze "inlijvingen" werden merendeels als historisch dramatisch beschouwd omdat zij gewoonlijk ten minste gedeeltelijk afbreuk deden aan van tevoren bestaande soevereiniteit. In feite werden de dramatische veranderingen die door historici werden opgemerkt vaak door een minder dramatische inlijving die de vorm van een "informeel rijk" aannam, voorafgegaan. Enkele van die nieuw ingelijfde gebieden waren vroeger economisch onafhankelijke wereldrijken geweest, zoals het russische, het turkse en het chinese rijk. Andere gebieden waren gescheiden proto-wereld-ekonomiën geweest, zoals de Indiese Oceaan of de West-Soedan. De territoriale eenheden waarin deze "ingelijfde" gebieden waren ingedeeld waren soms gelijk aan de vroegere politieke grenzen en waren soms totaal anders. In economische termen werden zulke gebieden gewoonlijk als perifere gebieden van de wereldeconomie ingelijfd. Maar af en toe konden zij door de kracht van een bijzondere staatstructuur als semi-perifere gebieden (zoals Rusland) in deze wereldeconomie binnenkomen of konden ze snel semi-perifere worden (zoals Japan).

"Inlijving", in de zin waarin wij deze term gebruiken, bracht de uitbreiding van de kapitalistische wereldeconomie naar buiten met zich mee en hield daarom onvermijdelijk op toen de geografische grenzen van de aardbol waren bereikt. "Proletarisering van de arbeid" en "commercialisering van het land" hebben echter betrekking op processen *binnen* de kapitalistische wereldeconomie en zijn daarom historisch niet zo dramatisch en onderbroken geweest en hun historisch potentieel is nog niet uitgeput. Juist in dit verband heeft de verwarring over het gebruik van de term "feodalisme" de schadelijkste invloed op de duidelijkheid van de analyse van het functioneren van de kapitalistische wereldeconomie gehad, en heel in het bijzonder op de marxistische analyses. Want de aanhangers van Smith en Weber zijn geneigd geweest om

eerder de term "traditionalisme" dan "feodalisme" te gebruiken om alle niet-"moderne", d.w.z. niet-kapitalistische, gebieden van activiteit te omvatten (20). Het is duidelijk dat marxistische "evolutionisten" met betrekking tot een bijzonder historisch "systeem" van het middeleeuwse Europa dikwijls de term "feodalisme" namen en deze term op dezelfde manier gebruikten als anderen de term "traditionalisme". Feodalisme is of op bijna alle niet-kapitalistische structuren waarop kapitalistische instituties wanneer nieuwe gebieden werden ingelijfd in de kapitalistische wereldeconomie, stootten of op eenheden, groepen die weerstand boden aan het proces van "proletarisering van de arbeid" en "commercialisering van het land" toegepast (21). Dit is een afwijkende en anti-historische reïficatie van marxistische categorieën. Enkele zich marxist noemende figuren ontkennen dit echter niet maar beroemen zich er vreemd genoeg op. John Taylor spreekt bijvoorbeeld in een afwijzing van de theorieën van Paul Baran en André Gunder Frank over "Marx's profoundly anti-historicist problematic in Capital" (22). Enkele "marxisten" keren dus terug tot de algemene begrippen die Marx zo krachtig in *The Poverty of Philosophy* heeft afgewezen:

"Economic categories are only the theoretical expressions, the abstractions of the social relations of production... The same men who establish their social relations in conformity with their material productivity, produce also principles, ideas and categories, in conformity with their social relations. Thus these ideas, these categories, are as little external as the relations they express. They are *historical and transitory products*. There is a continual movement growth in productive forces, of destruction in social relations, of formation in ideas, the only immutable thing is the abstraction of movement—*mors immortalis*." (23).

Deze verheldering is essentieel om te begrijpen waarom de progressieve "proletarisering van de arbeid" en de "commercialisering van het land" in geen enkel opzicht met de historisch unieke "overgang van feodalisme naar kapitalisme" moet worden verward. Als wij een "formele definitie van feodalisme gebruiken, kunnen wij geloven dat gebieden in een kapitalistische wereldeconomie nog steeds een feodale "productiewijze" vertonen. De *formele* relaties tussen degene die het land beheerst en de productieve arbeider doet er niet toe. De zogenaamde wederkerige band die wij met feodalisme identificeren, de ruil van bescherming voor diensten, vormt alleen een feodale *productiewijze* als het *bepalend is voor andere sociale relaties*. Maar wanneer een dergelijke "band" binnen een kapitalistische wereldeconomie blijft bestaan, verdwijnt haar autonome werkelijkheid. Het wordt meer een van de vele vormen van bourgeois gebruik van proletarische arbeid zoals wij die in een *kapitalistische* produktiewijze aantreffen, een vorm die zich heeft gehandhaafd, uitgebreid of is afgenomen in verhouding tot zijn winstopbrengst op de markt. Het is bizar dit gezichtspunt van Marx aan te halen, Marx die in 1847 zei:

"Direct slavery is just as much a pivot of bourgeois industry as

machinery, credits, etc. Without slavery you have no cotton; without cotton you have no modern industry. It is slavery that gave the colonies their value; it is the colonies that created world trade, and it is world trade that is the pre-condition of large-scale industry"(24)

En het is nog vreemder te beweren dat een dergelijk gezichtspunt ten gunste van de zogenaamde ruilrelaties aan de productieverhoudingen voorbij gaat; ook uit Marx' naam die in feite zei:

"When (Proudhon) talks about division of labour he does not feel it necessary to mention the word *market*. Yet must not the division of labour in the fourteenth and fifteenth centuries, when there were still no colonies, when America did not as yet exist for Europe and Eastern Asia only existed for her through the medium of Constantinople, have been fundamentally different from what it was in the seventeenth century when colonies were already developed? (25).

Een kapitalistische produktiewijze is niet gebaseerd op vrije arbeid en land. Het is veel eerder een produktiewijze die proletarisering van de arbeid en commercialisering van land met andere vormen van loonuitkering en landbezit combineert. Het bestaan van niet-geproletariseerde arbeid en niet gecommercialiseerd land is om verschillende redenen tamelijk essentieel voor het optimaal benutten van de mogelijkheden voor de winst over de hele linie in een kapitalistische wereldmarkt. Een van de redenen is dat een dergelijke combinatie stukken land in reserve houdt voor de uitbreiding van primaire produktie met lage extra kosten en het mogelijk is te reageren op belangrijke verschuivingen in de vraag op de wereldmarkt. Een tweede reden is dat het zelfs ten tijde van "voorspoed" een arbeidsreserve in stand houdt. Het is opmerkelijk hoe snel de "traditionele" beperkingen verdwijnen wanneer extra arbeid nodig is. Een derde reden is dat het de totale kosten van arbeid vermindert door de "traditionele" sectoren de kosten van het levensonderhoud van kinderen en bejaarden van grote delen van de verbouwers van handelsgewassen of stedelijke arbeiders te laten dragen. Dit is vooral altijd in de perifere gebieden zo geweest, en zoals Samir Amin zegt: "is not truly antiquated even today" (26) - als een integraal deel van het systeem. Zeker, de voortgaande eeuwen durende uitbreiding van de wereldeconomie (zelfs wanneer wij de voortdurende accumulatiecrises die voorkomen beschouwen als inkrimpingen) heeft een steeds intensiever gebruik van steeds meer gebieden met zich mee gebracht. In de loop van de tijd is het steeds minder winstgevend geworden om niet via loonvormen uit te betalen. Maar het wordt nog steeds gedeeltelijk gedaan. Zoals Marx zei:

"The point at issue is not the role that various economic relations have played in the succession of various social formations appearing in the course of history; even less is it their sequence 'as concepts' (Proudhon) (a nebulous notion of the historical process), but their position within modern bourgeois society." (27).

Of we kunnen de beeldspraak van Fernand Braudel gebruiken en de moderne wereld als een huis met drie verdiepingen beschouwen: materieel leven, economie en kapitalisme:

"With economic life we will emerge from the routine, from the unconscious daily round. However, in economic life, the regularities are still with us; an old and progressive division of labour causes inevitable partings and meetings, on which active and conscious daily life feeds, with its tiny profits, its micro-capitalism, which is not unattractive, barely distinguishable from ordinary work. Higher still on the top floor we will place capitalism and its vast remifications, with its games that already seem wvill to the common run of mortals. What, we will be asked, has this sophistication to do with the humble lives at the bottom of the ladder? Everything perhaps, because it incorporates them in its game" (28).

Wij kunnen het thema vande progressieve proletarisering van de arbeid en de commercialisering van het land niet begrijpen als wij een definitie van kapitalisme, die ontleend wordt aan de doctrines van Adam Smith, aannemen. Er heeft nooit een vrije markt bestaan en er heeft ernooit één kunnen bestaan binnen een kapitalistische wereldeconomie. De hypothetische vrije markt is een intellectuele constructie die dezelfde intellectuele functie vervult als de wrijvingsloze beweging: een standaard waarnaar men de graad van deviatie kan afmeten. Kapitalisten kijken eerder uit naar maximalisatie van winst op de wereld-markt terwijl ze legale monopolies en/of andere vormen van handelsdwang gebruiken wanneer het maar winstgevend is en wanneer ze maar winst kunnen maken.

Kapitalisme is ontwikkeld door de ruimtelijke uitbreiding van zijn uitgangskader en daarbinnen door de progressieve "mechanisatie" van productie activiteit. Steeds meer zijn de surplussen uitgekeerd in de vorm van lonen (apart of in combinatie met goederen waarvoor exacte marktprijzen berekeningen zijn). Velen hebben beweerd dat de *typische* karaktertrekken van het kapitalisme de totale beschikbaarheid van alle arbeid en land als goederen en de oriëntatie van alle productieve activiteiten op het scheppen en de toeëigening van meerwaarde zijn. Maar tot nu toe zijn deze *typische* karaktertrekken in geen enkel opzicht *exclusieve* karaktertrekken geweest. Zij zijn zeker steeds meer overheersend geworden maar het is de *combinatie* van vrije en "onvrije" arbeid en land die de kapitalistische wereldeconomie in feite karakteriseert.

Zoals de kapitalistische wereldeconomie de asymptoot van de totale uitbreiding van het marktprincipe benadert, zo benadrukt het de sociale, economische en bovenal politieke tegenstellingen in het systeem. Het kapitalisme vernietigt daardoor tenslotte zijn "protecting strata" (met Schumpeter's woorden), maakt de aard van zijn uitbuitend systeem zeer duidelijk en legt hierdoor de sociale basis voor de voltooiing van het proces, waarin het kapitalisme als een systeem de overhand krijgt. Dit is geen automatisch proces. Het wordt door de georganiseerde oppositie van onderdrukte groepen tot stand gebracht. Het punt is echter dat het kapitalistisch proces zelf de politieke kracht van het systeem ondergraaft. Ik zou willen eindigen met deze opmerking van Schumpeter, die ik beschouw als de meest gedefinieerde van de verdedigers van het kapitalisme, degene die het hardst de voornaamste redeneringen van Marx aanpakte:

"We have rediscovered what from different standpoints and, so I believe, on inadequate grounds has often been discovered before; there is inherent in the capitalist system a tendency towards self-destruction which, in its earlier stages, may well assert itself in the form of a tendency toward retardation of progress.

I shall not stay to repeat how objective and subjective, economic and extra-economic factors, reinforcing each other in imposing accord, contribute to that result. Nor shall I stay to show what should be obvious and in subsequent chapters will become more obvious still, viz., that those factors make not only for the destruction of the capitalist but for the emergence of a socialist civilization. They all point in that direction. The capitalist process not only destroys its own institutional framework but it also creates the conditions for another. Destruction may not be the right word after all. Perhaps I should have spoken of transformation. The outcome of the process is not simply a void that could be filled by whatever might happen to turn up; things and souls are transformed in such a way as to become increasingly amenable to the socialist form of life. With every peg from under the capitalist structure vanishes an impossibility of the socialist plan. In both these respects Marx's vision was right. We can also agree with him in linking the particular social transformation that goes on under our eyes with an economic process as its prime mover. What our analysis, if correct, disproves is after all of secondary importance, however essential the role may be which it plays in the socialist credo. In the end there is not so much difference as one might think between saying that the decay of capitalism is due to its success and saying that it is due to its failure" (29)

Ik geloof met Schumpeter dat wij ons in de vroege stadia van de overgang van kapitalisme naar socialisme, die nu onder onze ogen plaats vindt, bevinden. Een van de redenen waarom wij belangstelling hebben voor het analyseren van de "overgang van feodalisme naar kapitalisme" is om te begrijpen hoe deze betrekkelijk zeldzame unieke transformaties werken. Het is, met dit in ogenschouw, belangrijk te onderstrepen dat het niet de "nationale samenlevingen" of dergelijke constructies zijn die deze overgangen ondergaan. Het zijn wereldsystemen. Zeker, ik herhaal dat een transformatie van deze grootte niet in een dag, een maand of een jaar kunnen worden afgebakend. Het is een "overgang". Dat betekent dat de transformatie uit een grote hoeveelheid gedeeltelijke veranderingen, grotere en kleinere, is samengesteld, die het aan de macht komen van socialistische regimens in bestaande staatsstructuren inhouden; deze regimens brengen zo goed als zij in het nog steeds bestaande kapitalistische wereldsysteem kunnen socialistische vormen en socialistische waarden in. Dergelijke pogingen maken deel uit van het transitieproces. Zij zijn niet noodzakelijkerwijs een voorbeeld van het eindproduct van kwalitatieve verandering.

"Marx"visie was juist" zei Schumpeter. Maar Marx zelf waarschuwde ons een visie niet als een gedetailleerde profetie aan te nemen. De toekomst zal zich ontwikkelen zoals wij haar ontwikkelen binnen de perken van de wereld zoals zij is.

\* *Inleiding en vertaling Raymond Feddema*

## NOTEN

1. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York: the Modern Library, 1937), p. 13.
2. Ibid., pp. 650-651.
3. Dit boek heeft als ondertitel: "A Study of the History and Psychology of the Modern Business Man".
4. Werner Sombart, *The Quintessence of Capitalism* (New York: Howard Fertig, 1967), p. 13.
5. Ibid., p. 359.
6. Ibid., p. 210.
7. "When the economists say that present-day relations - the relations of bourgeois production - are natural, they imply that these are the relations in which wealth is created and productive forces developed in conformity with the laws of nature. These relations therefore are themselves natural laws independent of the influence of time. They are eternal laws which must always govern society. Thus there has been history, but there is no longer any. There has been history, since there were the institutions of feudalism, and in these institutions of feudalism we find quite different relations of production from those of bourgeois society, which the economists try to pass off as natural and, as such, eternal". Karl Marx, *A Contribution to the critique of Political Economy* (Moscow: Progress Publ. 1970.), p.121.
8. Ibid., p. 21.
9. Een herverdelend wereldsysteem is gebaseerd op een productiewijze waarin een surplus gewoonlijk in de vorm van schatting wordt onttrokken aan agrarische producenten om een keizerlijke (of staats-) bureaucratie op een bepaald consumptieniveau te onderhouden. Samir Amin gebruikt in feite de naam "schatplichtige productiewijze" voor wat ik "herverdelend wereldsysteem" noem. Hij zegt: "De zogenaamde "aziatische", "afrikaanse" en feodale productievormen (zijn varianten van de schatplichtige productiewijze) waarvan wij geloven dat zij een enkele familie vormen met een centrale volledig ontwikkelde soort (China en Egypte) en perifere soorten (met name het westeuropese feodale type en het japanse feodale type)". "Le capitalisme et la rente foncière" in Samir Amin en Kostas Vergopoulos *La question paysanne et le capitalisme* (Paris, Ed. Anthropos-EDEP, 1974) p. 13-14.
10. Douglas North and Robert Paul Thomas, *The rise of the Western World* Cambridge University Press, 1973.
11. "(C)ausal empiricism suggests that most people prefer more goods to fewer goods and act accordingly. Economic growth requires only that some part of the population be acquisitive...(I)f a society does not grow it is because no incentives are provided for economic initiative". Ibid., pp. 1-2. Let op het gebruik van de lijdende vorm "are provided". Adam Smith's ongeziene hand is zijn gewoonlijk rusteloze eigen persoon.
12. Het boek begint met de zin: "The affluence of Western man is a new and unique phenomenon". Ibid., p. 1.
13. Loc. Cit.
14. Ibid. p. 26.
15. De discussies hierover kan men vinden in Y.S. Brenner, *Agriculture and the Economic Development of Low Income countries* Den Haag, Mouton, 1971, pp. 29-43. De analyse is niet afdoende maar hij stelt voor op

- de punten door te gaan. Het vertrouwen in bevolkingsgroei als voornaamste drijfveer vindt men ook in *On the Division of Labor in Society* New York, The Free Press, 1964, boek 2, hoofdstuk 2 van Emile Durkheim. De sleutel tot de transformatie van "mechanische solidariteit" naar "organische solidariteit" was gelegen in "bevolkingsdichtheid" die dan weer leidde tot het leggen van "niet-contractuele contract-basissen".
16. Ik heb de overeenkomsten en de verschillen van deze twee versies van "evolutionisme" met de "wereldsystemen theorie" besproken in "The Present State of the Debate of World Inequality", in I. Wallerstein ed. *World Inequality* Montreal: Black Rose Books, nog te verschijnen. Een goed voorbeeld van wat ik bedoel met een marxistische versie van "evolutionisme" is Bill Warren, "Imperialism and Capitalist Industrialization", *New Left Review*, No 81, sept.-oct. 1973, p. 3-44.
17. Een van de grondigste weberiaanse analisten, Guenther Roth, klaagt speciaal hierover: "Weber's studies on the world religions endeavored to explain the rise of Western rationalism. But what was a specific historical question for him has since become a general issue of development and "modernization". The analytical focus has shifted from a unique course of events to the conditions under which cultural borrowing, combined with indigenous mobilization, can lead to similar results. This shift has often involved a reinterpretation, sometimes subtle and sometimes blatant, of Weber's purposes". "Sociological Typology and Historical Explanation" in Reinhard Bendix & Guenther Roth, *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber* Berkeley, University of California Press, 1971, p. 111.
18. Zie bijvoorbeeld P.T. Bauer's formulering: "Neither formal growth models nor stages-of-growth theories help to explain or predict the long-term development of entire societies. But this does not preclude the possibility of specific generalizations about some of the major aspects of determinants of material progress. Indeed, some specific generalizations about these matters, rather than the framing of complete systems, are in the tradition of the literature, even though they may not be expressed in terms of conventional or formal analysis. Examples include the relationship between the extent of the market, specialization and productivity, and the importance for development on the habits of 'order, economy, and attention, to which mercantile business naturally forms a merchant'." *Dissent on Development*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, pp. 296-97. Het citaat in de tekst is van Adam Smith, *Wealth of Nations*, Book III, hoofdstuk 4. In een bespreking van Walt. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth in Economica*, mei 1962, zeggen Bauer en Charles Wilson: "The division of historical development into stages, even if it does not develop into a model with explanations or predictive power, may nevertheless be illuminating if it succeeds in focusing attention on revealing differences, and especially on real turning points in the course of history". Naar de herdruk in Bauer, op cit. p. 489. Hoe Bauer zelf de vergelijking van de ontwikkeling van Engeland en West-Europa met de Derde Wereld landen bevestigend maakt kan men vinden in P.T. Bauer, *Economic Analysis and Policy in Underdeveloped Countries*, Durham, Duke University Press, 1957, pp. 44-48.
19. "That the Middle Ages were an unchanging economic plateau was once the prevailing opinion of historians. Along with its theoretical underpinning, the stage theory of history, this view has now been assigned

- to the intellectual rubbish heap". North and Thomas, op. cit. p. 25.
20. Voor een vernietigende aanval op de misleidende aard van het begrip "traditionalisme", zie Abdullah Laroui, *La Crise des intellectuels arabes* Paris, ed. Maspéro, 1974, sp. pp. 45-54.
21. Dit is op een intelligente manier aan de kaak gesteld door Perry Anderson *Lineages of the Absolutist State*, London, New Left Books, 1974, sp. p. 397-412.
22. John Taylor, "Neo-Marxism and Underdevelopment - A Sociological Phantasy", in *Journal of Contemporary Asia*, IV, 1, 1974, p. 18.
23. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, New York, International Publishers, 1963, pp. 109-110.
24. Ibid. p. 111.
25. Ibid. p. 183.
26. Amin, op. cit. p. 52.
27. Marx, *A Contribution*, op. Cit. p. 213.
28. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800* New York, Harper and Row, 1973, p. 445. Ik heb de vrijheid genomen de vertaling enigszins te wijzigen.
29. Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London, Allen and Unwin, 1943, p. 162.